

ТРАДИЦІЙНІ ТА ОКАЗІОНАЛЬНІ ОДОРАТИВНІ НОМІНАЦІЇ В МАЛІЙ ПРОЗІ МИКОЛИ ХВИЛЬОВОГО

У статті розглянуто лексику на позначення запаху в малій прозі Миколи Хвильового. Здійснено семантичну класифікацію одоративів, розглянуто їх граматичне вираження та стилістичне навантаження в контексті художнього твору. Одоративні номінації створюють цікаві конкретно-чуттєві образи в естетичній системі мовлення письменника. Виявлено ряд індивідуально-авторських найменувань запаху. Крім функції прямого називання запаху, одоративи виконують оцінну та емоційно-експресивну роль у творах М. Хвильового.

Ключові слова: запах, назва запаху, одоративна лексика, одоратив, одоративна номінація, номінація запаху.

Постановка наукової проблеми та її значення. У сучасній лінгвістиці однією з актуальних залишається проблема номінації, вирішення якої ґрунтується на характеристиці її способів і засобів. Своєрідністю словесного оформлення та смисловою різноплановістю художнього мовлення відзначається **одоративна номінація**. Іван Франко у відомій праці «Із секретів поетичної творчості» зазначав, що «наша мова найбагатша на означення зору, менше багата, але все-таки досить багата на означення вражень слуху і дотику, а найбідніша на означення смаку і запаху» [8, с. 79], тобто назв запахів у мові значно менше, ніж кольорів. О. Потебня у праці «Мысль и язык», описуючи фізіологічні й психологічні відчуття, а також чуттєві враження, наголошував на єдності, нероздільності, взаємодії п'яти людських відчуттів взагалі і конкретно смаку й запаху [5]. Польський лінгвіст В. Дорошевський зауважує, що «у кожний момент нашого життя ми щось бачимо, чуємо, чогось торкаємося, відчуваємо запахи, смаки, тому природно, що в нас виникає інтерес до форм нашого контактування» [2, с.17]. У природі існує безліч запахів, як і кольорів. На думку О. Потебні, запахи як окрема підсистема чуттєвого сприймання відображаються в диференційованих лексико-семантичних засобах мови [5].

В останні десятиліття аналіз одоративної лексики в художньому тексті набуває все більшої актуальності в українському мовознавстві. Сьогодні сформувалося кілька напрямів дослідження цієї групи лексем, а саме: семасіологічний, психолінгвістичний, функціонально-стилістичний та ін. Проблема вивчення лексики з одоративною семантикою відображена у працях В. Дятчук, Н. Сологуб, Л. Пустовіт, Л. Ставицької, І. Кочан, С. Александрової, П. Доценко та ін. Найбільш ґрунтовно проаналізовано цю категорію лексем у монографії В. Дятчук і Л. Пустовіт

«Семантична структура і функціонування лексики української літературної мови» (1983 р.).

У сучасній лінгвістиці поки що відсутні наукові студії, присвячені розгляду одоративної лексики в малій прозі відомого українського письменника Миколи Хвильового, тому наше дослідження, **предметом** якого буде система назв запахів у новелах письменника, є **актуальним**.

Мета пропонованої статті – охарактеризувати семантичні та прагматичні особливості назв запахів у малій прозі Миколи Хвильового, виявити і простежити естетику оказіональних одоративних номінацій. Матеріалом слугували оповідання та новели Миколи Хвильового.

Для реалізації задекларованої мети необхідно розв'язати такі завдання: здійснити семантичну класифікацію назв запахів у творах М. Хвильового, охарактеризувати їх граматичне вираження, з'ясувати стилістичне навантаження одоративних лексем у контексті художнього твору, розглянути індивідуально-авторські одоративні номінації письменника.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. У сучасній українській мові, як і в інших мовах світу, «лексика на позначення запахів відчуттів утворює складну систему назв, які, функціонуючи в семантико-синтаксичних конструкціях, здійснюють безпосередній зв'язок мови і з реально існуючими запахами в природі (оскільки за допомогою мовних форм реєструється запахове відчуття), і з понятійними категоріями, які відображають конкретні відчуття в нашій свідомості» [3, с. 51].

Г.-Г. Гадамер зауважує, що «слово не частина довколишнього світу, якими є фарби чи форми, що поєднуються з новою структурою. Радше кожне слово саме – вже елемент нової структури, а отже потенційно і ця сама структура як така. Коли звучить слово, приводиться в дію вся мова і все, що вона може сказати, – а вона може сказати все» [1, с. 48]. Розширення системи загальномовних одоративів спостерігається у художньому мовленні, оскільки в мікрополе запаху може входити різне коло предметів, реалій навколишньої дійсності. Джерелами запаху, як правило, виступають квіти, трави, фрукти, овочі, продукти харчування та ін., тобто предмети, які оточують людину і наділені відповідним запахом.

Провівши гендерне опитування, дослідниця Л. Ставицька зазначає, що всі слова на позначення запахів можна згрупувати відповідно до запропонованої французькими вченими класифікації [7, с. 73–74] і виділити такі групи: 1) запахи природи (квітів, фруктів, овочів тощо; запахи водного простору); 2) запахи цивілізації (парфумів, урбаністичного середовища); 3) людських запахів (чоловічих і жіночих); 4) запахи їжі, напоїв; 5) інші запахи; 6) абстрактні назви [4].

Уживання одоративної лексики є результатом авторського світобачення та індивідуальною рисою творчої манери письменника. Зауважимо, що не всі письменники вживають назви запахів. Уважним до світу барв, і до світу запахів був Микола Хвильовий. Наші спостереження

виявили низку не тільки традиційних (загальномовних) одоративних номінацій, а й індивідуально-авторських, okazіональних. За твердженням Л. Ставицької, «якщо українська класична проза практикувала в основному безпосереднє відтворення запаху, то імпресіоністична манера у поєднанні з потужною ліричною стихією навантажує одоративну лексику з індивідуалізованою художньою семантикою. Під впливом тичининської вітаїстичної поетики запаху М. Хвильовий уводить у прозу тему запаху неба, зір, всесвіту» [6, с. 32].

Художньозначущим компонентом мовно-естетичної системи творів М. Хвильового виступають лексеми, що називають запахів враження. Проаналізований матеріал дає підстави виокремити такі семантичні групи одоративів:

1) запахи природи (квітів, трав, дерев, фруктів тощо): *Мабуть, сосна, бо тільки **сосна має забутий запах*** («Синій листопад», с. 209); <...> *трави, коли йде з них **дух біляплавневої осоки*** («Кіт у чоботях», с. 155); *Вже давно там, де **пахли осоки** і своїм запахом викликали химерні асоціації, вже давно там ріже землю прозаїчний і могутній трактор* («На озера», с. 236); *Морські купання, і море пахне, і **виноград пахне**, а грона з винограду на узгір'ях* («Свиня», с. 255); *Вона затулила рану жмутом **духмяного чебрецю** й мчить по ланах часу в безсмертя* («Арабески», с. 309); <...> *і **пахли в мріях мальтійські мандарини й африканський мигдаль*** («На глухій шляху», с. 177); *В натовп падало сонце, й **пахло сливами й яблуками*** («Солонський Яр», с. 184);

2) запахи людини (чоловічі та жіночі): *Марія схилила голову на Вадимову скроню і збирала чайною ніздер **запах мужського тіла*** («Синій листопад», с. 213); *Палатські **служанки ліками пахнуть**, і все це народ <...>* («Бараки, що за містом», с. 243); *Одчинить двері Наталка, трішки заспана, **теплий жіночий дух** від неї* («Юрко», с. 167); *Твоє **волосся пахне**, мов виноградне вино* («Чумаківська комуна», с. 223); *Сайгор взяв знову під руку Тат'яну. **Від неї пахло свіжим тілом**, і тому ще більше дурманило голову* («Пудель», с. 353);

3) запахи тварин (шерсті, поту тощо): *Пахло ще **кінським потом**, і мукали покірні корови* («Солонський Яр», с. 184);

4) запахи їжі, напоїв тощо: <...> *ми поволі йдемо до лиману – туди, де нас зустрине бабуса і її **пахуча вечеря**; В хаті **пахне смачним борщем*** («На озера», с. 237); *А від борщу **смердить старим салом*** («Свиня», с. 259); *Рудий виблискує червоним носом, і від нього далеко несеться **дух самогону*** («Солонський Яр», с. 185); *Пахне **свіжим хлібом, ще чимсь смачним, солодким*** («Силуети», с. 192);

5) запахи житла, предметів побуту, різних речей: *У кімнаті **смердить архівним папером**, а писарчуки перами риплять* («Солонський Яр», с. 181);

6) запахи речовин, корисних копалин тощо: *З луків йде дух свіжого сіна, іде **дух свіжого вугілля** – з кузні, сплітаються і йдуть до кошари, до загону, до волів* («Шляхетне гніздо», с. 204);

7) запахи цивілізації (урбаністичного середовища, хімії, предметного світу тощо): *Я люблю виходити ввечері із своєї кімнати, іти на шумні бульвари, випивати шум, нюхати запах бензолу й тоді йти на закинуті квартали <...>* («Арабески», с. 300);

8) абстрактні запахи: *Але біля дуба зацвів уже **молодий запах юного невідомого дня*** («Елегія», с. 297); ***Пахло сонцем, пахло життям*** («Дорога й ластівка», с. 300); *Ішла м'ятежна епоха. Ішла **духмяна романтика**, і нечутно ходили в борах тіні середньовічних лицарів* («Арабески», с. 302); ***Драстуй, запашне життя! Я – вірю!*** («Вступна новела», с. 124); *Були останні **дні червня, запашні**, в садку куделів цвіт, летів* («Юрко», с. 172);

9) запахи явищ природи тощо: *<...> йде справжній тропічний **дощ** – густий, **запашний** і надзвичайно теплий* («Вступна новела», с. 120); *Хай живе тропічна **злива** – густа, **запашна** й надзвичайно тепла* («Вступна новела», с. 123).

Зауважимо, що дослідники лексики на позначення запаху традиційно виділяють два типи одоративної номінації. Перший тип пов'язаний з реальними запахами, наявними в природі, в житті людини тощо: ***пахне трояндами, запахло свіжим хлібом*** та ін., наприклад, у творах М. Хвильового: *<...> в вагоні страшенно **пахне яблуками** <...>* («На озера», с. 232); *Палатські служанки **ліками пахнуть** <...>* («Бараки, що за містом», с. 243); *Морські купання, і **море пахне**, і **виноград пахне**, а грона з винограду на узгір'ях* («Свиня», с. 255); ***Пахне розтопленням салом*** («Свиня», с. 258).

Другий тип номінації побудований на основі переносного вживання одоративів, метафоризації. Тут називаються запахи об'єктів, яким взагалі не властиві ці ознаки, наприклад: *Без революції, коли нема творчості, життя тече нудно, одноманітно: **дух творчості, дух руйнування*** («Юрко», с. 168); *Не тільки ти закоханий у звуки, фарби й **запах слова** – я теж естет* («Арабески», с. 301); *Поет знав, як далеко одійшов **запах тобілевичо-старицьких бур'янів**, що прекрасно пахли після «Гайдамаків» і «Катерини» <...>* («Арабески», с. 311); ***Дух моїх прадідів** оживає в мені, і я, безтурботний, дивлюся на землю з висоти птичого польоту* («На озера», с. 232). Такі одоративні номінації варто вважати оказіональними.

Як свідчить матеріал нашого дослідження, у творах М. Хвильового одоративні враження репрезентують різні частини мови: іменники, прикметники, дієслова, прислівники, найчастіше – іменники та дієслова. Іменники-одоративи передають як приємні, так і неприємні запахи, наприклад: *Ішов **дух від свіжих снопів** і нагадував широкі безмежні лани* («Життя», с. 128); *Струпишали цурпалки людського тіла. **Сморід*** («Бараки, що за містом», с. 251); *Невідомо чий **запах** – **сосни, гірських трав**, чи то пахтить синій листопад* («Синій листопад», с. 207). До назв на позначення запаху долучаємо й лексеми ***дим, кадіння***, виявлені у творах М. Хвильового (***дим махорки, тютюновий дим***). Приємні запахові відчуття виражають прикметники ***пахучий, духмянний, запашний*** та ін.,

наприклад: *Біля Марії лежав стос **запашної сосни** (гірлянди робити) <...>* («Синій листопад», с. 207); *Вона затулила рану жмутом **духмяного чебрецю** й мчить по ланах в безсмертя* («Арабески», с. 309); неприємні – найчастіше прикметник **смердючий**, наприклад: *І через край переливається в палатах **стогін – чорний, смердючий**. І вовтузяться люди, і шукають виходу, ніби пацюки, що попали в раковину з рідким калом* («Бараки, що за містом», с. 243).

Традиційно запахові враження передають дієслова **пахнути, пахтіти, смердіти, тхнути, чадіти** та ін. Такі дієслівні одоративи знаходимо у творах М. Хвильового, а саме: *Проте забув: коли теплінь, а в монастирськiм саду **пахтять медом**, у комуні завжди гніздиться сторонній люд* («Чумакивська комуна», с. 220); *Я мовчу. **Пахне конвалією*** («Арабески», с.310); *...Всяка буває **смерть**, і буває, коли від неї **смердить трупами*** («Бараки, що за містом», с.251). Значення запаху передає дієслівна конструкція з дієсловом у безособовій формі і словом (джерелом запаху) в орудному відмінку, а саме: *На сході невідомо ріс день. **Запахло ранком*** («Пудель», с. 356); *Був тоді присмерк, стояли жнива, і на майдані **пахло полем*** («Легенда», с. 281).

Зауважимо, що корпус одоративних лексем у творах М. Хвильового, як правило, характеризує запахи плодів, рослин, які ростуть в Україні, хоча знаходимо назви запахів рослин, яких немає в українській природі, а саме: ***Пахло цедрою з лимона*** («Силуети», с. 199); *... І курів далекий обрій, і **пахли в мріях мальтійські мандарини й африканський мигдаль*** («На глухiм шляху», с. 177).

Характерною рисою ідіостилю М. Хвильового є створення глибоких образів, що відтворюють природу України в пишноті, багатстві барв, запахів, звуків, смаків. У творах письменника знаходимо синестетичні образи, побудовані на поєднанні колірних, запахових і звукових відчуттів, наприклад: *І через край переливається в палатах **стогін – чорний, смердючий*** («Бараки, що за містом», с.243); запахів і звукових відчуттів, наприклад: *І **тиша запахла сосною*** («Синій листопад», с. 219); *<...> по вулицях проходив **сторожкий, запашний шум*** («Силуети», с. 194). Оказіональними видаються конкретно-чуттєві образи, побудовані на сприйманні запаху і кольору, наприклад, у реченнях: *...Стояла **тиха вогка темрява**, і вабили полярські огні, і брів **зелений запах** із слобожанських безкраїх степів* («Силуети», с. 200); *Невідомо чий **запах – сосни, гірських трав, чи то пахтять синій листопад*** («Синій листопад», с. 207). Метафоричні сполуки **запашний шум; зелений запах; чорний, смердючий стогін** і под. варто вважати індивідуально-авторськими.

У М. Хвильового запаховий світ творів різноманітний і суперечливий; з одного боку, це запах троянд, конвалії, сіна, чебрецю, польових квітів, а з іншого, – сморід трупів, запах міських нечистот тощо. Виникнення таких запахових образів є результатом ідейно-художніх пошуків письменника. В описах приємних моментів життя героїв і кольори світлі, і запахи

приємні. Біда, горе, страждання у творах М. Хвильового забарвлені в темні кольори, насичені неприємними запахами, тобто йдеться про оцінну експресію одоративних образів, на появу якої впливає лексико-семантична сполучуваність, сам контекст. Емоційно-сміслові параметри одоративних образів – глибокі, прозорі й мотивовані естетичними потребами самого контексту.

Одоративні образи пов'язані з внутрішнім світом персонажа, його думками, спогадами. У «Вступній новелі» герой роздумує над власним життям, описує свої почуття, надії: *«Словом, я до безумства люблю небо, трави, зорі, задумливі вечори, ніжні осінні ранки, коли десь летять огнянопері вальдшнепи, – все те, чим так пахне сумно-веселий край нашого строкатого життя <...> і знаю, як пахнуть майбутні городи нашої миргородської країни»* (с. 123). Традиційний дієслівний одоратив *пахнути* є основою створення індивідуально-авторських метафор, що характеризують навколишню дійсність, світ, у якому живе герой, та виражають його бачення світу. Письменник вигукує: *«Драстуй, запашне життя! Я – вірю»* (с. 124), де метафора *запашне життя* асоціюється зі щасливим майбутнім. Письменник вірить у його настання і прагне зробити все, щоб це сталося.

Особливістю ідіостилю М. Хвильового є те, що запахова деталь виступає виразним компонентом художньо-образної системи твору. Спостерігаються випадки, коли одна і та ж запахова деталь в одному творі повторюється кілька разів, чим автор досягає відповідного естетичного ефекту. Так, у новелі «Бараки, що за містом» через усю розповідь проноситься *запах трупів*, герої відчують скрізь *трупний запах*. Письменник передає ці запахові відчуття різними синонімічними конструкціями, а саме: *Вітер йде широкою вулицею, добігає до бараків і тоді з важким духом трупів несеться до провалля ; Від нього йде труповий дух* (с. 240); *Чи не здається вам, що ви вже давно в бараках, де трупний дух?* (с. 242); *Душить труповий дух* (с. 243); *Пахло трупами* (с. 245); *Глибокої ночі піде сюди важкий труповий дух* (с. 246); *Смерділо трупами* (с. 248); *Всяка буває смерть, і буває, коли від неї смердить трупами* (с. 251).

Авторський стиль актуалізує оказіональні одоративні номінації. Як правило, такі запахові конкретно-чуттєві образи побудовані на метафоричному вживанні одоративів завдяки незвичній сполучуваності, наприклад: *Поет знав, як далеко одійшов запах тобілевичо-старицьких бур'янів, що прекрасно пахли після «Гайдамаків», «Катерини», як далеко і «Тіні забутих предків», і все, що хвилювало юність, а тепер залишило тільки чорного чортика («Арабески», с. 311); Не тільки ти закоханий у звук, фарби й запах слова – я теж естет («Арабески», с. 301); З ріки йшов дух – може, татарський, задвістілітпозадній, може, з баговиння, і річка була далека в своїй глибині, вона з Дніпра в Чорне море бігла <...> («Життя», с. 125); І хтось тихесенько, за травами – може, завтра тут, де ми сидимо, будуть папірці, ганчірки й дух порожнечі, дух побігу,*

дух крові. Проілюстровані речення репрезентують цікаві індивідуально-авторські метафори, в яких запахові значення нейтралізується (**дух порожнечі, дух побігу, дух творчості, дух руйнування** і под.).

Відзначимо, що в художніх творах М. Хвильового значення запаху інколи передано у формі порівняльної конструкції, наприклад: *Дай, візьму тебе в свої залізні обійми: твоє волосся пахне, мов виноградне вино* («Чумаківська комуна», с. 221).

Висновки та перспективи дослідження. Отже, у творах М. Хвильового виявлено низку як прямих, так і переносно вжитих одоративних назв. Запахові деталі супроводжують описи поетичних картин природи України, обставин, за яких відбуваються події, а також характеризують настрій, психологічний стан персонажа. Одоративні лексеми в художній оповіді нерідко містять оцінну експресію, що з'являється, як правило, завдяки незвичній лексико-семантичній сполучуваності. Крім традиційних назв запахів, у творах письменника знаходимо okazionalni одоративи, що є завжди естетично навантаженими в контексті художнього твору. Запах, як і колір, часто виступає основним компонентом метафоричного образу. Індивідуально-авторські метафори М. Хвильового, побудовані на запахових асоціаціях, репрезентують високу художню майстерність письменника-психолога, письменника-художника, який філігранно передає запаховий світ України та створює глибокі образи персонажів.

Список використаної літератури

1. Гадамер Г.- Г. Герменевтика і поетика / Вибрані твори / Г.- Г. Гадамер.- К. : «Юніверс», 2001. – 288 с.
2. Дорошевский В. Элементы лексикологии и семиотики / В. Дорошевский. – М. : Прогресс, 1962. – 286 с.
3. Дятчук В. В., Пустовіт Л. О. Семантична структура і функціонування лексики української літературної мови / В. В. Дятчук, Л. О. Пустовіт. – К. : Наук. думка, 1983. – 156 с.
4. Кочан І. М. Лінгвістичний аналіз тексту : навч. посіб. – 2-ге вид., перероб. і доп. / І. М. Кочан. – К. : Знання, 2008. – 423 с.
5. Потебня А. А. Мысль и язык / О. О. Потебня. – К. : СИНТО, 1993. – 190 с.
6. Ставицька Л. О. Естетика слова у художній літературі 20-30 рр. ХХ ст. (системно-функціональний аспект): автореф. дис. ... докт. філол. наук: 10.02.01 / Л. О. Ставицька. – К., 1996. – 51 с.
7. Ставицька Л. Стаття крізь призму запаху / Л. О. Ставицька // Вісник Львівського національного університету. – 2006. – Сер. філол. – Вип. 38: у 2 ч. – Ч. 2. – С. 72–78.
8. Франко І. Я. Твори : в 20-ти т. – Т. 16. / І. Я. Франко. – К. : Держлітвидав УРСР, 1955. – 512 с.
9. Хвильовий М. Твори: у 2 т. / М. Хвильовий. – К. : Дніпро, 1990. – Т. 1. – 650 с.

Бабий Ирина. Традиционные и okazionalnye одоративные номинации в малой прозе М. Хвильового. Стаття посвящена рассмотрению лексики, обозначающей запах, в малой прозе М. Хвильового. Выявлен ряд прямых и переносно употребленных одоративных номинаций. В статье осуществлена семантическая классификация

одоративов, рассмотрены их грамматическое выражение и стилистическая роль в контексте художественного произведения. Показано, что в произведениях М. Хвиевого запах чаще всего передают существительные и глаголы. Все одоративы разделены на несколько семантических групп: запахи природы (цветов, трав, фруктов), запахи людей, жилья, еды, напитков, абстрактных понятий и др. Одоративные номинации создают глубокие конкретно-чувственные образы в эстетической системе художественного языка писателя. Выявлен ряд индивидуально-авторских наименований запаха. Кроме функций прямого названия запаха, одоративы выполняют оценочную и эмоционально-экспрессивную роль в произведениях М. Хвиевого.

Ключевые слова: запах, наименование запаха, одоративная лексика, одоратив, одоративная номинация.

Babiy Iryna. Traditional and Occasional Odourative Nominations in the M. Khvyliovyi's Small Prose. The article is devoted to the analysis of peculiar features of the lexicon concerning various designations of smell in the M. Khvyliovyi's small prose. A number of the literary and figurative odourative nominations have been revealed. In the focus of attention is the semantic classification of odouratives, their grammatical expression and stylistic importance in the context of works of art. The author states that in the works by M. Khvyliovyi the names of smell are mostly transferred by nouns and verbs. All the odouratives are divided into several semantic groups: smells of nature (flowers, herbs, fruits), smells of people, dwellings, food, beverages, abstract notions, etc.. Odourative nominations create interesting, deep, concrete sensory images in the aesthetic system of the writer's artistic language. A number of the authors' individual names of smell are analyzed. It has been concluded that besides the function of the direct naming of a smell, the odouratives in the works by M. Khvyliovyi perform also evaluative and emotionally expressive role.

Key words: odour, odour/smell name, odourative lexicon, odouratives, nomination, smell nomination.

Стаття надійшла до редколегії 28.01.2016